

Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban” és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása

Rutgers University has made this article freely available. Please share how this access benefits you.
Your story matters. [\[https://rucore.libraries.rutgers.edu/rutgers-lib/48662/story/\]](https://rucore.libraries.rutgers.edu/rutgers-lib/48662/story/)

This work is an **ACCEPTED MANUSCRIPT (AM)**

This is the author's manuscript for a work that has been accepted for publication. Changes resulting from the publishing process, such as copyediting, final layout, and pagination, may not be reflected in this document. The publisher takes permanent responsibility for the work. Content and layout follow publisher's submission requirements.

Citation for this version and the definitive version are shown below.

Citation to Publisher Version: Böröcz, József. (2016). Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban” és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása. *Eszmélet* .,

Citation to *this* Version: Böröcz, József. (2016). Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban” és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása. *Eszmélet* . Retrieved from [doi:10.7282/T3TQ63H1](https://doi.org/10.7282/T3TQ63H1).

Terms of Use: Copyright for scholarly resources published in RUcore is retained by the copyright holder. By virtue of its appearance in this open access medium, you are free to use this resource, with proper attribution, in educational and other non-commercial settings. Other uses, such as reproduction or republication, may require the permission of the copyright holder.

Article begins on next page

Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban” és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása¹

Böröcz József²

Az ENSZ tagállamaiban tartott népszámlálások során gyűjtött és az ENSZ által közzétett (s az 1. ábrán megjelenített) adatokból³ ítélve a külföldön születettek aránya⁴ a világ teljes népességében⁵ hozzávetőlegesen 2,5 százalékról 3 százalékra, a külföldön született lakosság államonként mért arányának súlyozatlan világátlagáé pedig 8,1 százalékról 11,7 százalékra emelkedett 1960 és 2005 között.⁶ A világ munkaerőállományának tehát viszonylag kicsiny, s a globális gazdasági növekedésnél némileg *lassabban* növekvő része lép át országhatárokat csak azért, hogy a világ valamely olyan részén lehessen részese a kizsákmányolási folyamatnak, ahol nincs állampolgársága.

Az 1. ábra kb. ide!

A munkaerő birodalmi és államhatárokon átívelő mozgása egy sor látszólag apró, ám következményeit tekintve jelentős megkülönböztetést teremt a munkaerő kategóriáján belül, mind a munkavállaló jogi „státusát”, mind pedig konkrét munka- és életkörülményeit tekintve. Ezek közül a legjelentősebb az „állampolgár-munkaerő”, illetve az „állampolgársággal nem rendelkező munkaerő” megkülönböztetése, illetve a kettő közötti különféle átmenetek és fokozatok számon tartása. Az állampolgárság azért fontos tényező, mert ennek meglétét vagy hiányát, illetve a különféle, a kettő közötti átmeneti jogi státusokat a munkaerővándorlás „célországának” tőkés csoportjai és a

célországok társadalmainak mindehhez kapcsolódó politikai tudata szinte mindenütt arra használja, hogy éles, kategorikus megkülönböztetéseket tegyen az egyes munkavállalói csoportok között. A termelési folyamatban való részvétel feltételeit a vándormunkaerő-befogadó társadalmak rendre úgy alakítják, hogy azok elnyomóbbak és megalázóbbak legyenek, s mindent egybevetve a kizsákmányolás intenzívebb formáját valósítják meg a nem-állampolgárok vonatkozásában, mint az állampolgárságuk révén viszonylag védettebb, helyi állampolgár munkaerő tekintetében. Természetesen a formális-jogi egyenlőség, amelyet a modern tőkés állam állampolgárainak biztosít, ha biztosít, „ritkán jelent a gyakorlatban is egyenlőséget”⁷ – azaz értelemszerűen csak viszonylagos, fokozatos különbségekről beszélünk –, ám az aligha vitatható, hogy az állampolgári „státus” hiánya szinte mindenütt, *ceteris paribus*, hátrányos következményekkel jár a munkavállalói jogok vonatkozásában.

A munkaerő tömeges, világméretű mozgatása már a kapitalizmus gyarmati korszakában megkezdődött, és körvonalai jól kivehetőek voltak már a tizenkilencedik század közepén (McKeown 2004, 155-189). E folyamat a nyugat-európai államok gyarmati politikájának szerves részeként jött létre, és világszerte egyre intenzívebb gyakorlattá vált. E hosszú távú történeti folyamat mai következménye, hogy napjainkban aligha találnánk olyan tőkés államot, amely így vagy úgy ne alkalmazna „nem-állampolgár” munkaerőt, s keresve sem találunk olyan, viszonylag nyitott határokkal övezett államot, melynek polgárai ne vállalnának munkát külföldön. Az indiai középosztály például magától értetődő természetességgel illeszti bele a fiatal generációk életút-elképzeléseibe a többé-kevésbé tartós külföldi munkavállalás mozzanatát.⁸ Az állampolgársággal nem rendelkező munkaerő jelenlétének nagyságrendje és a részvétel konkrét intézményi formái természetesen nagyon eltérők,⁹ és ezen eltérések fontos

politikai-gazdasági, morális, kulturális és geopolitikai következményeket vonnak maguk után.

Ha valaki kizárólag az *angol nyelvű* migrációsztudományi irodalomból szeretné megismerni a globális munkaerő-vándorlás jelenségét, könnyen azt a benyomást szerezheti, hogy e folyamat elsődlegesen az Amerikai Egyesült Államokban és a korábbi nyugat-európai gyarmatosító államokban van jelen.¹⁰

A 2. ábra kb. ide!

A világ többi részéből – azaz az emberiség nagy többségének kollektív történelmi tapasztalatai felől – nézve azonban meglehetősen téves e megközelítés: mint a 2. ábra jelzi, a saját szabadságretorikájának köszönhetően világszerte a bevándorlás mintapéldájának tekintett, s politikai orientációtól függően ünnepezt / lesajnált Amerikai Egyesült Államokban a külföldön születettek aránya az 1990-es évek végéig nem haladta meg a világtátlagot.¹¹ A migráció-, s különösen menedékügy-politikai szempontból manapság oly sokat emlegetett Európai Unió 2005-ig tartó története során pedig csak megközelítette, ám soha nem érte el¹² a külföldön születettek teljes népességhez viszonyított aránya vonatkozásában a világtátlagot.

A munkaerő államhatárokat átszelő mozg(at)ásával kapcsolatos globális politikai gazdaságtani munkák szinte egybehangozóan azt állítják, hogy a munkaerő földrajzi mozgása egy olyan rendszer fontos funkciójaként valósul meg, amelyben az adott államokban lehorgonyozott tőke jelentős része nagy előszeretettel támaszkodik más államok polgárainak munkaerejére. A rendszer – így a szakirodalom – emiatt jellemzően jogi keretekbe foglalja, erkölcsileg igazolja, s törvényesített erőszakkal, a „nemzet”-állami kereteken messze túlnyúlva valósítja meg a társadalmi termék magán-

eltulajdonításának folyamatát. A globális munkaerő-migráció fogalma ebben az értelemben mind történelmileg, mind pedig fogalmilag szorosan kötődik a kapitalizmushoz.

Ugyanakkor a világ szerkezetének – legalábbis 1917 óta – alapvonása, hogy a magántulajdon főszabálya szigorú értelemben csak bizonyos, adott geopolitikai határokon belül érvényesül: az emberiség három-négy generáció óta olyan globális kapitalizmusban él, amely a világot alkotó államok geopolitikailag, térben élesen elhatárolt tömbjeiből áll, mely tömbök belső logikája részben – meglehetősen felemás módon, s mégis félreérthetetlenül – konfliktusban áll a rendszer átfogó logikájával. Ez az „anomália” – a világkapitalizmusba ékelt államszocialista blokk léte – a világ népességének (a becslés időpontjától függően) mintegy negyedét-harmadát (Maddison 2001, 2003), a bruttó világterméknek pedig mintegy 10-20 százalékát (u.ott) érintette. Még a szovjet „blokk” összeomlását követő időszakban is az emberiség több, mint egyötöde él államszocialista államok polgáraként (u.ott), s e csoport az emberiség teljes hozzáadott gazdasági értékének mintegy 13-15 százalékát (u.ott) termeli meg. Ez az arány egyébként Kína és Vietnam világgazdasági és „nemzeti” ciklusokat egyaránt figyelmen kívül hagyó, több évtizede tartó, makacs gazdasági növekedése miatt egyre növekszik.¹³

A volt-államszocialista társadalmak újkapitalista (ld.pl.: Szalai, 2006) társadalmi berendezkedéssel kapcsolatos, közelmúltbeli tapasztalatai számos érdekes, bár nemzetközi szakmai fórumokon fölöttébb kevésbé tárgyalt kérdést vetnek fel a globális munkaerő-vándorlás vonatkozásában. Ezek közül néhányat érintek, azon témákra összpontosítva, melyekkel vonatkozásában az államszocializmus összeomlása Kelet-Európában és Észak-Euráziában a globális munkaerő-migráció egészének

szempontjából relevánsnak tűnik. Célszerű mindehhez a tőke-állam-munka viszony államszocialista „rendszer”-beli sajátosságaiból kiindulni.

Az államszocializmus társadalompolitikai és politikai gazdaságtani értelemben vett visszabontásának lényege azon jellegzetességek elhagyása volt, amelyek a tőkés világrendszeren belül anomáliává tették az államszocialista alrendszert. Mindez azzal járt, hogy a globális kapitalizmus államszocialista „tömbön” kívüli, élesben kapitalista többsége (s az ezt uraló globális nagytőke) magától értetődő egyszerűséggel és villámsebességgel vette át e társadalmak erőforráskészletét, azaz a világ termelőerőinek azon részét, melyhez addig csak ügyvel-bajjal, különféle nehézségek árán, fondorlatos kerülő úton keresztül – s akárhogyan nézzük is: korlátozott mértékben, azaz érzékelhető „hatékonyságvesztéssel” – tudott csak hozzáférközni. Azon akadályok megszüntetésével, amelyeket eddig a szocialista tábor államainak és államközi rendszerének ellenállása támasztott, a világ-nagytőke számára közvetlenül rendelkezésre álló munkaerőalapja a világ össznépeségének mintegy 7,9 százalékaival növekedett pusztán a volt-szovjet tömb államszocializmusának összeomlása következtében. Ezen átalakulás geopolitikai jelentőségét fölnagyította az a tény is, hogy mindez a globális felhalmozódás egyik központja, az Európai Unió közvetlen határán, az Európai Unió törzsét alkotó nagy, több évszázada létező tőkés centrumhatalmak hagyományos, „keleti” vadászterületén történt.

Az államszocializmus visszabontásának szinte első intézkedése azoknak az alkotmányjogi feltételeknek a megszüntetésére irányult, amelyek addig a munkához való jog formájában lényegében garantálták a teljes foglalkoztatottságot. Ezzel párhuzamosan rekordidő alatt szűnt meg az állam érdemi vagyonkezelői szerepe. Az adott helyzetben magántulajdon-szerzésre fordítható, az előző időszakban fölhalmozott belső, államszocialista magánpénz-megtakarítások jelentéktelenségének következtében két leendő tulajdonosi csoport jelent meg a színen: a külföldi – sőt, kelet-(közép-

)Európán kívüli – (nagyraoszt az EU-hoz kötődő) multinacionális vállalatok (részben privatizáció, részben pedig „zöldmezős” tőkebefektetés formájában), valamint az adott történelmi pillanatban „helyzetben” levő késő-államszocialista politikai oligarchia magántulajdonosi pályára lépett csoportjai. Az utóbbi, zömében informális alapon összeállt csoportozatok egy részének sikerült az összeomlás adott, stratégiaailag jól megválasztott pillanatában magántulajdonba „átmentenie” az államszocializmus hierarchiáiban megszerzett politikai pozícióját, azaz a „saját” bankját kirabló tisztviselő mintájára magukévá tenni a társadalom egészének az általuk irányított állam által bizományosként kezelt vagyonát.

Azon akadályok megszűnésével, amelyek addig másfél-két generáción keresztül korlátozták a külföldi tőke hozzáférékőzését az egykori szovjet tömb társadalmi termelő kapacitásához, a közép-kelet európai és balti államokban főleg a közvetlen külföldi tőkebefektetés (FDI) intézményi formája került túlsúlyba. A politikai pozíció tőketulajdonlásba való átmentése arányaiban leginkább a volt-szovjet államok társadalmi vagyonának privatizációját jellemezte, különösen Oroszországot, Ukrajnát és a hajdani Szovjetunió közép-ázsiai tagköztársaságait. A privatizációs lendület és az ezt kísérő, „rendszerváltó” politikai buzgalom elsöpörte még az olyan tulajdonformákat is – így például a mezőgazdasági, ipari és szolgáltató szövetkezeteket – amelyek a „valóban létező” államszocialista felálláson belül is alternatívát kínáltak a központilag, adminisztratív módon irányított államszocialista tulajdonnak. A „szabadság” mámorában lelkesen szavazgató poszt-államszocialista parlamentek némelyütt egyenesen be is tiltották, s szinte mindenhol ellehetetlenítették az államszocialista időszakban létező, ám nem központi-adminisztratív bürokratikus irányítás alatt működött alternatív tulajdonformákat.

A hajdani szocialista államok vagyonának nagybani privatizációja eredményeként gyakorlatilag a teljes volt-szovjet blokk minden polgára elvesztette az egyik alapjogot, ami eddig számára – legalábbis a törvény betűje szerint – biztosítva volt, nevezetesen a foglalkoztatottság törvényi garanciáját. A társadalom óriási hányada számára mindez az elbocsátás mélységesen megalázó élményéhez vezetett. Az elbocsátott munkaerő adott hányadát újra alkalmazták az új tulajdonosok – „természetesen” a korábinál előnytelenebb feltételekkel: a fizetések vásárlóértéke csökkent, a kollektív szerződéseket a sutba dobták, kialakult a magánmunkáltatók által elkövetett, nagybani társadalombiztosítási csalás gyakorlata, és megszűnt a korábban többé-kevésbé biztos egyenes út az előléptetéshez és a biztonságos munkahelyhez fűződő garanciák rendszere is. Kényszervállalkozások százezrei jöttek létre, és a nagy intézmények mozgítható funkcióit „kiszervezték” a legkülönbözőbb álvállalkozói hálózatok informális rendszerein keresztül.

„A munkahely politikai beavatkozástól való védelmének” jelszava alatt új jogszabályok és informális akadályok sora akadályozta a munkavállalói érdeket hathatósan képviselni képes, politikailag integrált szakszervezetek létrejöttét és fönmaradását. Értelemszerűen nagyjából ugyanebben az időben törölték az ilyen típusú intézkedések elleni, alapvető biztosítékokat a volt-államszocialista államok jogrendszeréből. Az újkapitalista államok mintegy varázsütésre szabotálni kezdték még a létező, a korábbiaknál jóval elnagyoltabb munkaügyi törvények végrehajtását is. Mindez a munkaerőalap drámai összezsugorodásához vezetett szinte a teljes poszt-államszocialista tömbben, munkanélküliségbe, nyugdíjba, segélyre, illetve a latin-amerikai informális szektorra hajazó, félmaffiózó-világba kényszerítve a korábban stabilan, állami garanciák mentén foglalkoztatott felnőtt lakosság jelentős részét. Megjelent a korábban örökre eltűntnek vélt éhezés.

A korábban állami tulajdonban volt vállalatok és egyéb tulajdonformák privatizációja hatalmas, az egyes gazdaságok termelőeszköz-állományának 85-95 százalékát érintő átalakulás volt, amely hihetetlenül rövid idő, országonként változóan kettő-öt év alatt ment végbe, valamikor az 1990-es évek elején-közepén. Az későbbi államszocialista időszakból áthozott adósságterhek miatt a privatizációs bevételek nagy része adósságcsökkentésre ment el. E tranzakciók megszólalásig hasonlítottak azokhoz az adósság-tőke csereügyletekhez, amelyek a megelőző évtizedek során tönkretették Latin-Amerika számos gazdaságát.

Legfőbb bevételi forrásuk (a termelési eszközök tőkejövedelme) hirtelen elvesztése, valamint az új magántulajdonosoknak nyújtott kedvező, adómentes (azaz állambevétel-mérséklő) megállapodások miatt az újkapitalista államok mind-mind óriási költségvetési hiánnyal kerültek szembe. A poszt-államszocialista állam fiskális válsága (ld. pl. Campbell, 1992) – a neoliberális politikai, ideológiai és kulturális hegemoniával párosulva – az újkapitalista államok legtöbb újraelosztó funkciójának átrendeződését, végső soron megszűnését eredményezte. A munkaerőáru újratermelésének feladata egyre inkább kizárólag a munkavállalóra és az egyre növekvő, a munkaerő-„piacról” kiszoruló csoportok tagjaira hárult. Mindez két-három generációval korábbi állapotra vetette vissza a családon belüli, nemek közötti kapcsolatokat és munkamegosztást. Ebben az értelemben a volt szovjet blokk társadalmi ismét csak hasonlatosságot kezdtek mutatni Latin Amerikával: e földrajzilag egybefüggő, egymással szorosan összekapcsolt és kulturálisan sok szempontból hasonló, (fél)perifériás társadalmakat a globális és helyi tőke, továbbá a regionális és helyi uralmi intézmények olyan ádáz szövetsége tartja kézben, amely a munkaerő reprodukciójának feladatát elegánsan a társadalomra hárítja.

A közösségileg garantált szociális ellátások minőségének, mennyiségi elérhetőségének esését, és végül megszüntetését még súlyosabbá tette az a tény, hogy az államszocializmus bukását követő évek meredek zuhanást mutattak az összes volt szocialista állam gazdasági teljesítményében. A 3., 4. és 5. ábrák világosan ábrázolják a folyamatot, mutatva az egy főre jutó GDP változásait a szovjet blokk államaiban 1960 és 2001 között.⁹

A 3., 4. és 5. ábra kb ide!

Az államszocialista országok világgazdasági pozícióvesztése jóval az államszocializmus összeomlása előtt megkezdődött. Az összeomlás után – mint azt a 3., 4. és 5. ábra szemlélteti – a KGST felszámolásával, a privatizációval, a külső tőkebefektetések privilegizálásával és az új integrációs rendszerek felállításával kapcsolatos intézményi átalakulások nyomán meredek zuhanás állt be. Mint az ábrák világosan jelzik, mindez legsúlyosabban azokat a kisebb és szegényebb volt-szovjet, újnemzeti államokat érintette, amelyek szóba sem kerültek az európai uniós tagság vonatkozásában. Katasztrófális mértékben rombolta a régió társadalmainak globális pozícióit az öt poszt-jugoszláv háború, melynek leghátrányosabb helyzetű kárvallottjai a hajdani Jugoszlávia legszegényebb szövetségi tagállamai – így Bosznia-Hercegovina, Macedónia illetve Szerbia-Montenegró – lettek. A volt-szovjet blokk társadalmi az egy főre jutó gazdasági termékben mért életszínvonal világátlagához képest 25 és 75 százalék közötti esést produkáltak. A régió államszocializmus utáni globálispozíció-romlása békeidőben példátlan katasztrófa volt.¹⁴

Az államszocializmus megszüntetésének első és legsokkolóbb következménye *az államszocialista munkaerő addigi létét jellemző, viszonylag békés, kiszámítható és stabil életfeltételek drasztikus tönkretétele volt.* Mindez számos egyéb átalakuláshoz vezetett:

- A korábbi államszocialista gazdaságokban az alkotmányosan garantált munkához való jog megszűnése és a tulajdonjogi struktúra szerkezetének teljes átalakítása következtében a munkakörnyezet elvesztette számos garanciáját, biztosítékát, és védőintézkedését. A munka világa egyértelműen és nagy mértékben *bizonytalanabb és kiszámíthatatlanabb¹⁵* lett minden alkalmazott, különösen a munkásosztály számára a teljes szovjet blokkban. Mint azt a volt-államszocialista országok munkaerőalapjának összezsugorodása jól mutatja, dolgozók nagy csoportjai kerültek ki, így vagy úgy, a munkaerőpiacról és adták fel a teljes foglalkoztatottság reményét. A munkalehetőségek elbizonytalanodása hatalmas nyomást hozott létre, hogy a munkaerőt földrajzilag mobilabbá tegye, értelemszerűen ideértve a határon túli foglalkoztatást is.
- A kollektív szerződések megsemmisítése, a szakszervezeti politizálás korlátozása és az ezekhez kapcsolódó egyéb alapjogok eltörlése, párosulva a poszt-államszocialista munka általános bizonytalanságával és a poszt-államszocialista gazdaságok összeomlásával globális szempontból nézve óriási lefelé irányuló nyomást gyakorolt a bérekre. A poszt-államszocialista állami költségvetés válsága csökkentette a munka természetbeni aspektusainak reálértékét is.
- A külföldre utazás mindenféle korlátozásának megszüntetése a munkavállalók óriási csoportjai számára tette lehetségessé az elvándorlást a volt-államszocialista blokk újkapitalista utódtársadalmaiból.

E tényezők az összessége a következő empirikus kérdést veti föl: ha a poszt-államszocialista munkaerő feltételei valóban ennyire súlyosan kedvezőtlenek, és ha a

kilépés-kivonulás ennyire könnyen lehetséges, megindul-e a munkaerő-vándorlás a volt-államszocialista államokból az Európai Unió, Amerikai Egyesült Államok és más tehetős gazdaságok munkaerőpiacára?

A válasz némi körültekintést igényel. Először is, a három balti állam kivételével (melyek 2004-ben, hosszas vajúdas után, öt kelet-közép-európai volt-szocialista állammal egyetemben felvételt nyertek az EU tagok közé, melyeket Románia, Bulgária és Horvátország némi késéssel követett), az egykori Szovjetunió polgárai a mai napig gyakorlatilag ki vannak rekesztve mind az Európai Unió, mind Egyesült Államok területéről. A korábbi Szovjetunió utódállamainak legtöbb polgárát a hidegháború utáni világ vízumrendszere rettegett ellenségből lényegében a „Globális Dél” (a „Harmadik Világ”) társadalmainak tagjaira alkalmazott, lesajnált-tiltott kategóriába sorolta át. Az Európai Unió és az Egyesült Államok vízumszabályai és idegenrendészeti tevékenysége olyan helyzetet teremtettek, hogy a világsztár művészek, a vállalatvezetői és tőketulajdonosi „elit”, a tudományos élet csúcsszereplői, néhány speciális tudással fölfegyverzett szakember, valamint a családegyesítés jogcímén helyel-közzel beengedett kis csoportok kivételével a szervezett bűnözés az egyetlen olyan említést érdemlő mechanizmus, amely a Szovjetunió nem-EU-tag utódállamai polgárainak nyugat-európai illetve észak-amerikai munkavállalását lehetővé teszi legális keretek között. Az Európai Unióban és az Egyesült Államokban fellelhető volt-szovjet munkaerő jókora hányadának pusztá jelenléte például annak eredménye, hogy a drog- avagy a szexiparban dolgoznak, illetve a határokat átszelő emberkereskedelem egyéb formáinak áldozatai.

Mihelyt reálisan várható lett hogy határainál megjelenik a kelet-európai munkaerő, mind az EU, mind pedig az Egyesült Államok jelentős mértékben szigorította vízumkibocsátási politikáját. Aligha hihető például, hogy mondjuk a szeptember 11-i

terrormerénylet kiváltotta nemzetközi biztonságpolitikai válságra adott reakció okozta volna, hogy a volt-szovjet-blokk nyolc államának „teljes” jogú EU-taggá válását követően az Európai Unió államainak jelentős többsége további hét évre megtagadta a szabad munkaerő áramlás alapvető EU-állampolgári jogát, az összefüggő uniós „egységes piac” megteremtésére vonatkozó előírások legambiciózusabb elemét az újonnan EU-taggá vált társadalmak munkavállalói számára.^{16,17} Az Európai Unió legtöbb korábbi tagállamának halogató taktikájával összhangban az Egyesült Államok még a 3 hónapnál rövidebb turistautak esetében is kitolta vízum nélküli belépés jogának bevezetését a volt-államszocialista EU-tagállamok polgárai számára 2009-ig.¹⁸ E döntés egyértelműen abból a feltételezésből indult ki, hogy ha a volt államszocialista munkaerő turistaként belép az Egyesült Államokba, akkor valószínűsíthetően munkát vállal, és vízuma lejárta után is ott marad.¹⁹

Áttételesen a korábbi EU-tagállamok kelet-(közép-)európai munkaerő legalizálását késleltető taktikájának intenzitását szemlélteti például, hogy abban a pillanatban, amikor Lengyelország és Csehország előbb EU-, majd Schengen-taggá vált – azaz mielőtt Németország, az Európai Unió legnagyobb és legerősebb tagállama hirtelen elvesztette „nem-schengeni” határait – gyorsan átszervezte határőrségét, bevándorlási rendészeti tevékenységre hangolva át azt, és joghatóságát kiterjesztette immár nemcsak a határokra, hanem a Szövetségi Köztársaság egész területére. A napjainkban világszerte dicsért, humánus és professzionális német bevándorlási rendszert rutinszerűen szervez be civileket – így például taxisofőröket – arra készítve őket, hogy jelentsék a „gyanús külföldieket” (Euskirchen, Lebuhn és Ray, 2007, 6).

A nyelvtudás valamint a helyi viszonyok, különösen a munkahelyi szokások és az informális munkakultúra ismeretének hiánya, a munkahelyi és a mindennapi életben megfigyelhető hátrányos megkülönböztetéstől való ódzkodás, a nyugat-európai

munkásosztály alsó hányadában megfigyelhető, riasztó életvezetési minták – és, ami mindennél fontosabb, a hatékony informális társashálózatok²⁰ hiánya – valószínűleg ezek a legfontosabb okai a hét év késleltetés letelte után „teljes rangú” EU taggá vált volt államszocialista államok immár az egész EU területén letelepedési és munkavállalási joggal rendelkező polgárait jellemző kezdeti vonakodásnak. Ugyanakkor e tényezők hatása csökkenő tendenciát mutat az idő előrehaladtával, és az új adatok a kelet-európai munkaerő jelenlétének növekedését jelzik.

Annak, hogy miért nincs a maiál sokkal inkább jelen a kelet-európai munkaerő Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, egyik valószínű oka, hogy a nyugat-európai és Egyesült Államok-béli nagytőke perspektívájából lényegében nincs rá szükség. Ha a külföldi közvetlen befektetések magas arányát nézzük a legtöbb volt-államszocialista-újkapitalista gazdaságban (Bandelj, 2009) a kelet-közép-európai munkaerő nyugat-európai és észak-amerikai tőke általi értékesülése nagy ütemben zajlik, az esetek óriási többségében anélkül, hogy szükség lenne a munkaerő konkrét, fizikai átmozdítására Nyugat-Európába, vagy Észak-Amerikába (Straubhaar, 2001). Hogy az államszocializmus utáni „átmenet” efféle következményekhez vezethet majd, a nyugat-európai szakszervezetek jól érzékelték, és saját, jól felfogott érdekeiknek megfelelően hevesen elleneztek a meginduló tőkeáramlást. Témánk szempontjából mindebből az releváns, hogy a volt-államszocialista közegben zajló nyugat-európai FDI viszonylag egyszerű, jól olajozott intézményi mechanizmusok révén lehetővé teszi a kelet-közép-európai munkaerő nyugat-európai tőke általi értékesülését. A nyugat-európai tőke és a kelet-európai munkaerő így viszonylag egyszerűen egymáshoz rendelhető anélkül, hogy a nyugat-európai társadalmi hatásait tekintve meglehetősen kényes, politikailag nehézkes, és gazdaságilag alighanem költségesebb opcióra, a kelet-európai munkaerő nyugat-európai migrációjára kellene támaszkodni. Az FDI bizonyos fokig tehát mint a

migráció egyszerűbb, Nyugat-Európa szempontjából fájdalommentesebb alternatívája lett a volt államszocialista közegben működő nyugat-európai és észak-amerikai nagyvállalatok globális stratégiájának kulcseleme. Más szempontból elmondható mindez úgy is, hogy a közvetlen külföldi tőkebefektetés és a munkaerő-vándorlás egymást kiegészítő, s bizonyos fokig egymással felcserélhető technikák ugyanazon cél, a tőkemegtérülés szolgálatában.

Eközben a tőkés világ egyes intézményeinek (mint például a tőke, a piac, a fogyasztási ideológiák, az életstílus egyes elemeinek, stb.) behatolása a perifériás és félperifériás társadalmak belső szerkezetébe arra serkenti a szegényebb társadalmak tagjait, hogy újra meg újra szembekerüljenek azzal a kérdéssel, nem volna-e jobb a globális tőke centrumában „szerencsét próbálni”. A centrumtőke (fél)perifériás behatolása azzal az ígérettel kecsegteti a (fél)perifériák lakosait, hogy „pusztán” a fizikai helyváltoztatás révén részeivé válhatnak a világgazdaság centrumtársadalmainak. Míg az FDI csökkenti a volt-államszocialista munkaerő iránti keresletet a centrumgazdaságokban, a társadalmak közvetlen bekapcsolása a nyugat-európai tőke értékesülési folyamataiba – egyfajta szándékolatlan következményként – növeli a vándorlási hajlamot a (fél)perifériák munkavállalói, különösen a fiatalabb, képzettebb, nyelveket beszélő, energikusabb és hiányszakmákban járatos csoportok körében. Tovább erősíti e hatást az Európai Unió migrációra vonatkozó hivatalos retorikája, amely kifejezetten bátorítja a „személyek szabad mozgását”, mint az „európai közöspiac” „Négy Pillérének” egyikét.²¹

Mint említettem, a kelet-európai munkaerő jelenléte Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban ez idáig kevésbé számottevő – *a fogadó társadalmak nézőpontjából*. Teljesen más a helyzet a vándormunkaerő-kibocsátó társadalmak szemszögéből nézve. Az albán falu társadalmának jó két évtizede húsba vágó társadalmi problémája, hogy a

tömeges olasz- és görögországba tartó munkaerő-kiáramlás miatt lényegében eltűntek a férfiak. Könnyű belátni, hogy társadalmi-gazdasági „költségek” és magántragédiák – egy életre egyedül maradt fiatal nők, apa és férfirokonság nélkül felnövekvő gyerekek, a nemi szerepek szétzilálódása, egyéb családi konfliktusok – sora húzódik meg az albán munkaerő sokat idézett „migrációs hajlandóságának” költségoldalán. Bár az időbeli és térbeli minták, melyek szerint a kelet-európai és poszt-szovjet társadalmak a nemzetközi migrációhoz mint jövedelemszerzési stratégiához fordulnak, jelentős változatosságot mutatnak – kezdve a magyar egészségügyi szakemberekkel, akik hetente ingázva dolgoznak ügyeletes orvosként a Brit Nemzeti Egészségügyi Rendszerben, vagy a lengyel alsó-középosztálybeli és munkásnőkkel, akik a hétvégéjüket évszámra azzal töltik, hogy Berlinben és környékén egy vagy két tizenkét órás takarítóműszakot teljesítsenek, a fiatal kelet-európaiak tízezreire, akik rész- vagy teljes munkaidőben nyugat-európai bárókban, kávézókban és éttermekben pincérkednek, azokig a nőig, férfiakig és gyerekekig, magyartól moldáviaiig, akik a nyugat-európai és törökországi szexpiacra és pornófilmekben fejtenek ki szolgáltatói tevékenységet – találhatunk empirikus bizonyítékot arra az állításra, hogy szinte mindegyik volt államszocialista társadalom jelentős növekedést tapasztalhatott a saját állampolgárai külföldön szerzett jövedelemátutalásaitól való függés tekintetében a rendszerváltást követő évtizedekben (Böröcz 2015). A két tényező közötti feszültség – vagyis, hogy a kelet-európai munkaerő viszonylag jelentéktelen részét képezi a nyugat-európai és észak-amerikai gazdasági tájképnek, miközben ugyenezen migrációs folyamat életbevágó módon fontos a legtöbb volt-államszocialista társadalom jelentős csoportjainak létfenntartása szempontjából – hatalmas és egyre erősödő feszültséget teremt napjainkban a „kelet-nyugati” emigrációs politikában. *Egyazon jelenség két*

érintett számára drámai mértékben eltérő jelentőséggel bír – ez a külső függőség mint aszimmetrikus hálózati kapocs klasszikus, tankönyvi alapmeghatározása.

Végül meg kell említenünk a poszt államszocialista átalakulás két geopolitikai szempontját. Az államszocializmus összeomlása a térség három szövetségi államának szétbomlását is magával vonta. Mint ismeretes, a szétválás Csehszlovákiában egyértelműen, a Szovjetunióban pedig nagyrészt politikai alkuk formájában történt (azaz így semmi, vagy viszonylag csekély politikai erőszak kísérte), míg Szlovénia és Horvátország kilépése, ami azután Jugoszlávia felosztásához vezetett, nem kevesebb, mint öt polgár- és/vagy nemzetközi háborúhoz vezetett. Mivel az állampolgárságot érintő jogok, alapelvek, állami eljárások és társadalmi gyakorlatok változása ezeknek az átalakulásoknak alapvető vonzatai, jelentős hatást gyakorolnak a munka világára – különösen, ami az állampolgár és nem-állampolgár munkaerő közötti megkülönböztetést és az ebből fakadó egyenlőtlenségeket és igazságtalanságokat illeti.

Az volt-szocialista szövetségi államok fölbomlása önmagában egycsapásra igen jelentős nem-állampolgár munkaerőkészletet hozott létre mindegyik volt-szocialista, volt-szövetségi utódállamban. A létrejött utódállamok helyi „illetőséggel” nem rendelkező, hajdani szövetségiállam-polgárai a szó szoros értelmében egyik napról a másikra a „nem-állampolgár munkaerő” (értsd: „külföldi migráns”) kategóriába kerültek. A poszt-szövetségi, poszt-államszocialista állampolgársággal nem rendelkező munkaerő helyzete bizonyos értelemben szöges ellentéte a Nyugat-Európába vándorló kelet-európai munkaerő helyzetének: a hajdani szövetségi államok jogvesztett állapotba került egykori állampolgárai jól ismerik a helyi körülményeket, rendszerint tűrhető nyelvismerettel rendelkeznek, munkavégzési és életvezetési szokásaik, ha talán minden részletben nem azonosak, de a közös kvázi-„birodalmi” államiság többgenerációs története miatt viszonylag jól illeszkednek a helyi szokásokhoz. Ráadásul tipikusan

igencsak kiterjedt informális kapcsolathálót tudhatnak magukénak, melyek ugyancsak több generációra nyúlnak vissza.

Ami a szakadás következtében változott, az „csak” egy kis formaság: az állampolgárság. Ha ennek az állampolgársággal nem rendelkező munkaerőnek a gyakorlottságát, szakmai jártasságát, kapcsolati adottságait tekintjük, az állampolgári jogok megszűnése „tökéletes” strukturális feltételeket teremt e hajdani szovjet állampolgár-társak „migránsokká” változtatásához.

A 6., 7. és 8. ábra kb. ide

A 6., 7. és 8. ábra a külföldi születésűek – vagyis a volt szövetségi államok fölbomlásával más államok polgáraivá lett lakosságtömeg – százalékos arányát mutatja a volt-Jugoszlávia, volt-Csehszlovákia és volt-Szovjetunió romjain létrejött újkapitalista-újnemzeti államokban. Nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió tizenöt utódállama és valamennyivel kisebb mértékben Jugoszlávia öt függetlenné vált köztársasága azonnal jelentős „szereplővé” vált a határokat átszelő munkaerő-migráció globális drámájában csupán azáltal, hogy egy sor új, belső határt egyszer csak államhatárnak nyilvánítottak. A Szovjetunió utódállamai lakosságának a felbomlás pillanatában átlagosan 13,4 százaléka volt „külföldi születésű”. Ez mintegy 2 százalékkal magasabb az akkori világátlagnál (és mintegy 4,1 százalékkal magasabb, mind az Egyesült Államok, mind az Európai Unió adatainál az adott évben).

Minden átlag mögött természetesen jelentős eltérések húzódnak meg. A 7. ábra a külföldi születésűek arányát szemlélteti a volt Szovjetunió tizenöt utódállamában. A „külföldi születésűek” legmagasabb százalékos aránya két kicsi és viszonylag jómódú korábbi köztársaságban – Lettországon és Észtországon – él. Őket Kazahsztán,

Örményország, Kirgizisztán, Ukrajna, Moldova és Fehéroroszország követi. Ukrajna és Oroszország kivételével az összes utódállamban az idő múlásával csökkenés észlelhető a „külföldi születésűek” arányában. Örményországot kivéve az eddig említett valamennyi államban magasabb a „külföldi születésű” lakosság aránya, mint a világátlag a Szovjetunió felbomlását követő tizenöt évben bármikor. Oroszország, a korábbi Szovjetunió legnagyobb, legváltatosabb és geopolitikai-gazdasági szempontból messze legerősebb utódállama mintegy 7,5 - 8 százalék körüli stabil szintet tart fenn a „külföldi születésűek” aránya tekintetében. (Ez nagyjából megfelel az Egyesült Államok vonatkozó számainak az 1980-as években).

A jóval kisebb Jugoszlávia utódállamai (ld. a 8. ábrát) hasonló megoszlást mutatnak. Horvátország és Szlovénia, a két leggazdagabb utódköztársaság (melyek kilépési szándékuk bejelentésével anno elindították Jugoszlávia elhúzódó szétbomlási válságát) kiválása időpontjában a világátlaghoz hasonló százalékos szintet mutat a külföldi születésű lakosság tekintetében. Ezután Horvátország – vélhetően a háborús menekültáradat miatt – tartósan a világátlag fölé kerül. A másik végleten a háborútól leginkább sújtott Bosznia-Hercegovinát találjuk, melynek lakosai körében elenyésző a külföldön születettek aránya.

Ami közös Lettország, Észtország, Szlovénia és Horvátország esetében, az tagságuk az Európai Unióban. Ez pedig egy újabb geopolitikai kérdéshez vezet el bennünket, nevezetesen az uniós tagság migrációs mintákra gyakorolt hatásának problematikájához a világ poszt-államszocialista részén. A fenti három szövetségi állam szétszakadásának eleve sok köze volt az Európai Unió mint egységes, egyre bővülő, szupraállami egység létrejöttéhez: az EU-s tagságra vonatkozó, erősen burkolt, és sokáig csak homályos utalások formájában megnyilvánult ígéretet, melyeket a meghatározó nyugat-európai államok a gazdagabb szövetségi köztársaságoknak tettek zárt ajtók

mögött, nagy súllyal estek latba a kilépés-párti nacionalista-„nyugatos” elitek politikai kalkulációiban.

Önmagában az a tény, hogy először nyolc, majd további két, végül még egy volt-szocialista állam megkapta az európai uniós tagságot (s a volt-államszocialista tömb jónéhány állama vár még a „sorára”) elvileg akár vonzóvá is tehetette volna munkaerőpiacukat a korábbi szocialista blokk szegényebb államainak, illetve a harmadik világ bizonyos részeinek polgárai számára. A különböző nemzetközi menekültügyi egyezményekhez való csatlakozás ugyancsak a teljes jogú EU-tagság egyik kritériuma volt. Mindezek alapján elképzelhető egy olyan kimenetel is, mely szerint a világ EU-n kívüli, óriási részének állampolgárai között esetleg volnának néhányan, akik fontolóra veszik, hogy – akár menedékjog-kérés, akár pedig egyéb csatornák igénybevétele útján belépési-letelepedési lehetőséget keressenek az EU új tagállamaiban.

S tényleg: a nyugat-ázsiai háborúk elüldözte menedékkeresők beáramlása viszonylag jelentős számban, a „harmadik országbeli” (értsd: nem-EU-állampolgár) csoportok vonatkozásában megvalósult az elmúlt néhány évben.²² E hullám kelet-(közép-)Európát 2015 tavaszán érte el. Csakhogy – mint azt a médiából bőségesen megtudhattuk – a beérkezők áradatának messze túlnyomó része lényegében átjáróházként tekint a volt-államszocialista nyugat-Balkánra illetve kelet-közép-Európára, és csak elenyészően kis számban kér menekült-státust az Európai Unió volt-államszocialista „új” tagállamaiban.

A közelmúltban világ-reflektorfénybe került Magyarország esetén világosan szemléltethetjük a volt-államszocialista kelet-(közép-)Európa iránti bevándorló érdeklődés szinte teljes hiányának két fő okát. Először is, a széles körben „piac-átmeneti úttörőnek” tartott társadalom az államszocialista rendszer két utolsó évtizedében

csakúgy, mint az EU-tagság követelményeihez és a neoliberális dogmához a legstréberebb jótanuló módján alkalmazkodott, méretéhez képest jóval intenzívebben vonzotta a közvetlen külföldi tőkebefektetéseket. Másrészt, az átalakulás idején Magyarország egyike volt a volt-államszocialista „tábor” viszonylag jómódúbb, életminőség tekintetében egészen „tűrhető” államainak. Pusztán e tényekből kiindulva, egy generációval az átalakulás után aligha volna meglepő, ha nagy számban találnánk külföldi vándormunkaerőt Magyarországon.

Ehhez képest a külföldi születésűek mintegy 3 százalékát teszik ki a magyarországi népességnek. Magyarország meglehetősen alacsony szintet mutat a munkaerő-bevándorlás szempontjából. Ha figyelembe vesszük a tényt, hogy a külföldi születésűek jelentős többsége etnikai hovatartozására nézvést romániai magyar (vagyis része a magyarországi lakosság óriási többségét alkotó etnikumnak), Naphál világosabb, hogy Magyarország szinte teljességgel kimaradt a globális munkaerő-beáramlásából.

Vajon mi magyarázza a külföldi munkaerő szinte teljes, mondhatjuk: katasztrofális hiányát Magyarországon? A magyarázatok egyike Illés Sándor és Melegh Attila úttörő munkájából (Illés és Melegh 2009) szintetizálható, akik az osztály- és rasszselfogultság diszkurzív megnyilvánulásainak félreérthetetlen nyomaira bukkantak a külföldi magyar vízumkiadási gyakorlatról szóló tanulmányuk készítése során.

Nagyjából az a kép bontakozik ki, hogy Magyarországon azért oly alacsony a külföldi vándormunkaerő jelenléte, mert a magyar állam képviselői mindent megmozgatnak, hogy akadályozzák az ilyen beáramlást. A magyarországi attitűdkutatások már jó egy generációval a mai menekültkezelési-humanitárius válság kialakulása előtt jelezték, hogy a magyar társadalom elképesztően anakronisztikus, a paranoia határát súroló idegenellenességi lelkiállapotban él. A diszkrimináció és az idegenellenesség e megjelenési formái – közvetlenül gazdaságpolitikai tekintetben – meglehetősen

meglepőek, hiszen mindeközben a magyarországi gazdaság (mind az itt jelenlevő nyugati multinacionális nagytőke, mind pedig a „belső”, „nemzeti” tőke) alapvetően strukturális, minőségi munkaerőhiánnyal küzd, és a népességcsökkenés okozta válság súlyos, és egyre növekvő egyensúlyhiányt teremtett az állam amúgy is csökkentett társadalombiztosítási és jóléti bevételeiben. Más szóval, mindkét szempont mellett szólna, hogy a magyar államnak és a magyarországi társadalomnak nagyon is érdekében állna, hogy bátorítsa és elősegítse a munkaerő bevándorlását. Különösen igaz ez a közismert hiányszakmákra, az orvosoktól és a szakképzett egészségügyi dolgozóktól az idegennyelv-tanárokig. A magyar vízumkiadási gyakorlat mindennapi rasszizmusa és a késő- illetve poszt-államszocialista identitási válság gerjesztette rasszizmus csak ráerősít az EU schengeni rendszerében eleve kódolt, strukturális osztály- és rasszkirekesztésre.

A hajdani szovjet blokk gazdasági-politikai-társadalmi rendszerének összeomlását a világszerte uralkodó neoliberális hittételek neofita-voluntarista buzgalommal történt végrehajtása kísérte. A politikai átalakulást eleve nagyrészt ezen ideológia mintái és elvárásai inspirálták. Mindez elképesztő mértékben megnehezítette a kreatív gondolkodást, még az újkapitalizmus struktúráin belül is, és – mint ma már jól látjuk – legalább egy generációra kizárta az újkapitalista korlátok túlmutató eszmék kialakulását. Ebben az értelemben az államszocializmus összeomlása világszerte nettó nehezítette a munkavállalók létét, akadályozta érdekképviselőket és gátolta bármiféle szolidaritás intézményrendszerének létrejöttét.

Nyilvánvaló, hogy az államszocialista rendszer – a modern társadalmak összes egyéb típusához hasonlóan – lokális problémák, feszültségek, konfliktusok és szerkezeti egyenlőtlenségek sorát termelte ki. Ezek nagy részét „a rendszer” nem volt képes hatékonyan kezelni. Végül is emiatt – azaz saját korrekcióra és önvédelemre való

képtelensége miatt – vált képtelenné tarthatatlanná kelet-(közép-)Európában és észak-Euráziában, s omlott össze mintegy a saját súlya alatt.

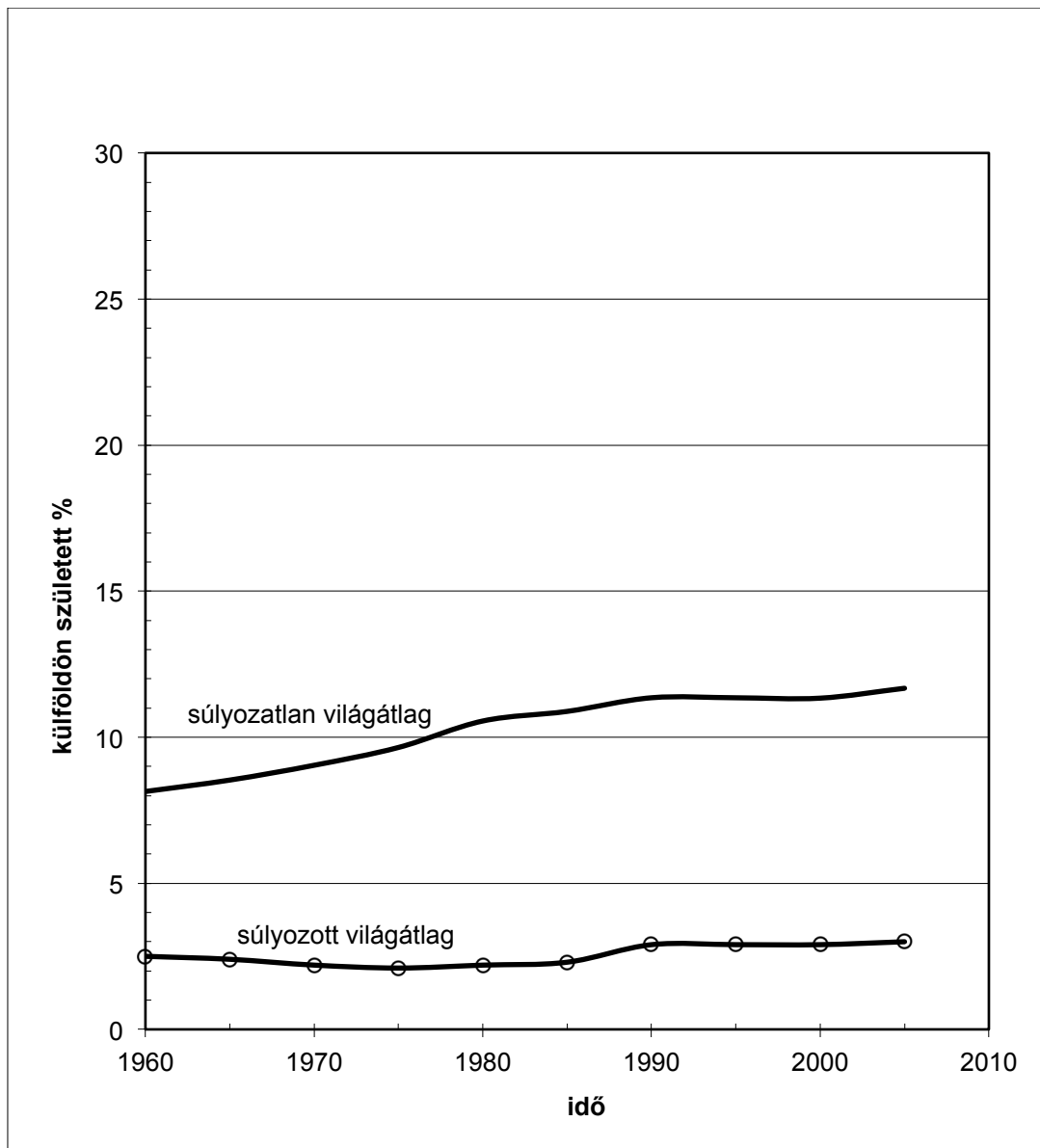
A volt-szovjet blokk tűrhetően képzett, történelmileg „derült égből”, minden különösebb előjel nélkül védtelenné tett és diszkontált munkaereje könnyen „lenyúlható” értéktöblet-termelőként tagozódott be a nyugat-európai és észak-amerikai tőke globális munkamegosztási rendszerébe. A nyugat-európai idegengyűlölő politikai konszenzust és a közvetlen külföldi befektetések kelet-európai súlyát figyelembe véve, melyekhez az EU-ba jutás szelektív, korlátozó és-vagy kizáró jellege társul, aligha meglepő, hogy az e társadalmak a világ gazdasági integrálására létrejött modell az államszocializmust lezáró átalakulás utáni első két évtizedben korlátozta a volt szocialista munkaerő jelenlétét Nyugat-Európában, és jószerével kizárta a külföldi munkaerő volt-államszocialista országokba történő belépésének lehetőségét – annak ellenére, hogy pusztán az egy főre jutó össztermék tekintetében felállítható rangsor vonatkozásában a világ társadalmainak jelentős többsége még ma is jóval kelet-(közép-)Európa társadalmai, benne Magyarország mögött kullog, azaz elvileg még az ide irányuló munkaerővándorlás is – legalább is szűken gazdasági értelemben – előnyösebb feltételeket kínál(hat)na a számukra, mint az otthonmaradás.

Eközben az EU új tagállamai Schengennek köszönhető, globális rejltő visszatartó hatalmuk segítségével abszurd mértékben alacsony szinten állandósították a külföldi munkaerő beáramlását. Tették ezt mindazon strukturális gazdasági és demográfiai szükségletek ellenére, melyek valamiféle hiperracionális gazdasági kalkuláció mentén épp az ellenkezőjére ösztönözték volna őket. Azokban a volt-szocialista gazdaságokban, melyek csak szelektíve korlátozzák a külföldi munkaerő jelenlétét (például a Szovjetunió legnagyobb és gazdaságilag legerősebb utódállamaiban) a nem-állampolgár munkaerő alkalmazása elsősorban informális intézmények formájában, azaz mintegy a

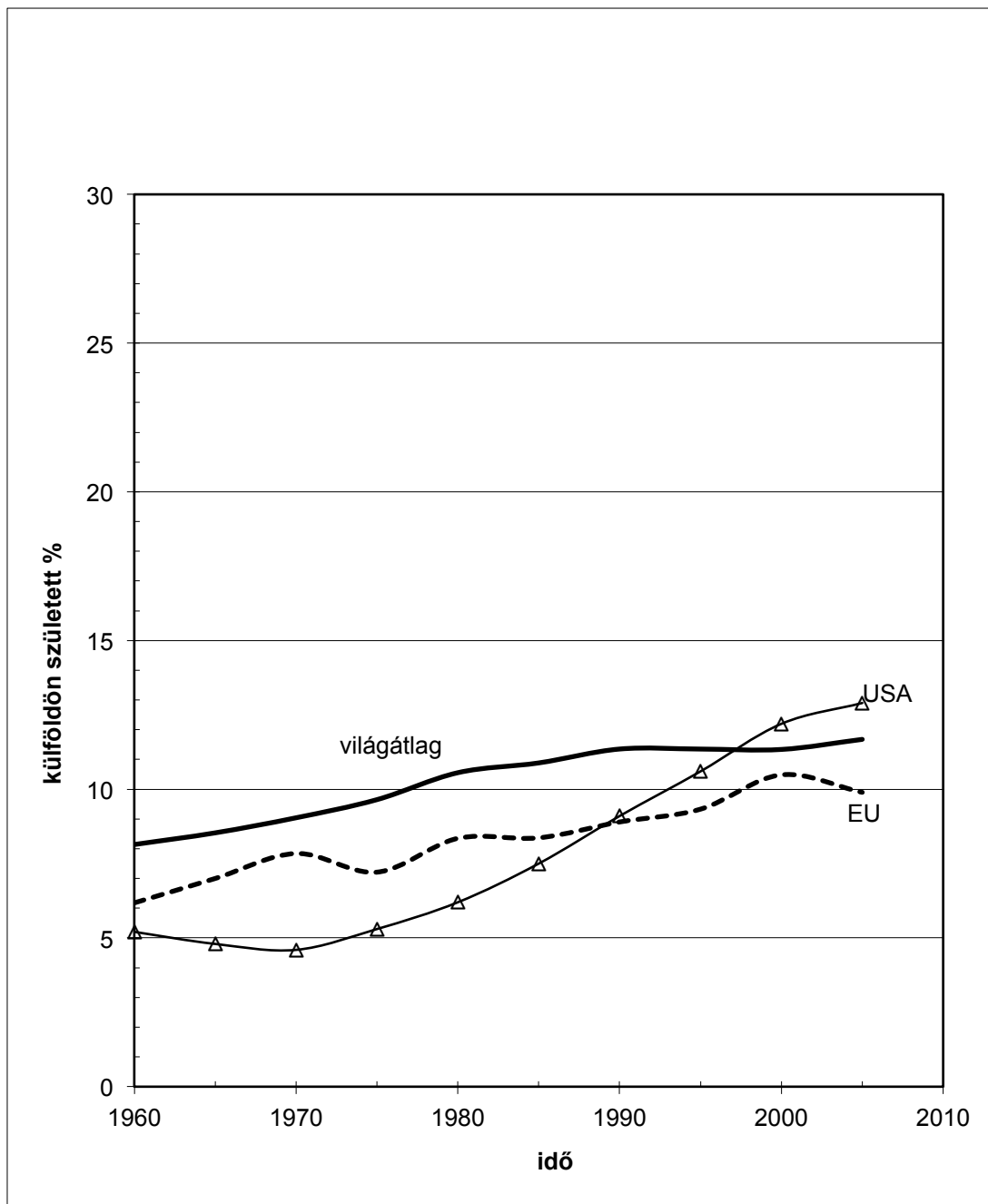
hivatalosság, az állam, a hatóságok részvételének mellőzésével történik. Ez a felállás kísértetiesen emlékeztet a Nyugat-Európába és Észak-Amerikába irányuló, nem-dokumentált munkaerő-migráció feltételrendszerére. A kialakuló transznacionális megoldások szerkezete megszólalásig hasonlít a nyugat-európai társadalmakat a harmadik világhoz kapcsoló szálakra, és a vándormunkaerő-kibocsátó társadalmak függése a külföldön dolgozó polgáraik által hazautalt jövedelemtől ugyancsak hasonló sémákon keresztül nyilvánul meg.

Ami igazán szívfacsaróvá teszi a poszt-szovjet állapotot, az természetesen az a tény, hogy azok az emberek, akiket manapság az volt-szovjet térben máig érvényes, orosz-kreol közvetítő nyelv az tapinthatóan negatív konnotációjú, lekicsinylő „мигранты” („migránsok”) megnevezéssel illet és széles körben megdöbbenően rasszista formában marginalizál²³, nem mások, mint a mai megszólalók tegnapi (szovjet állam)polgár-társai.

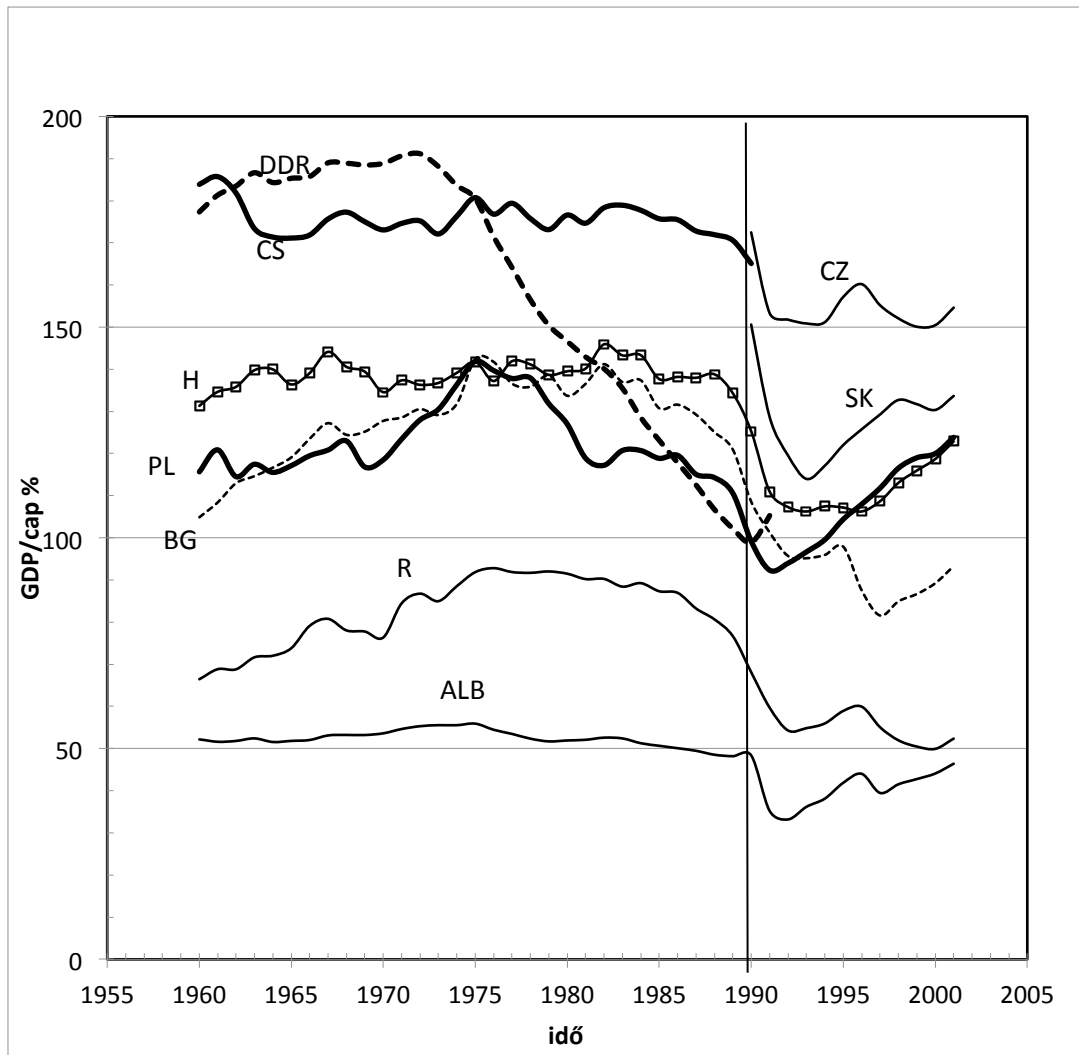

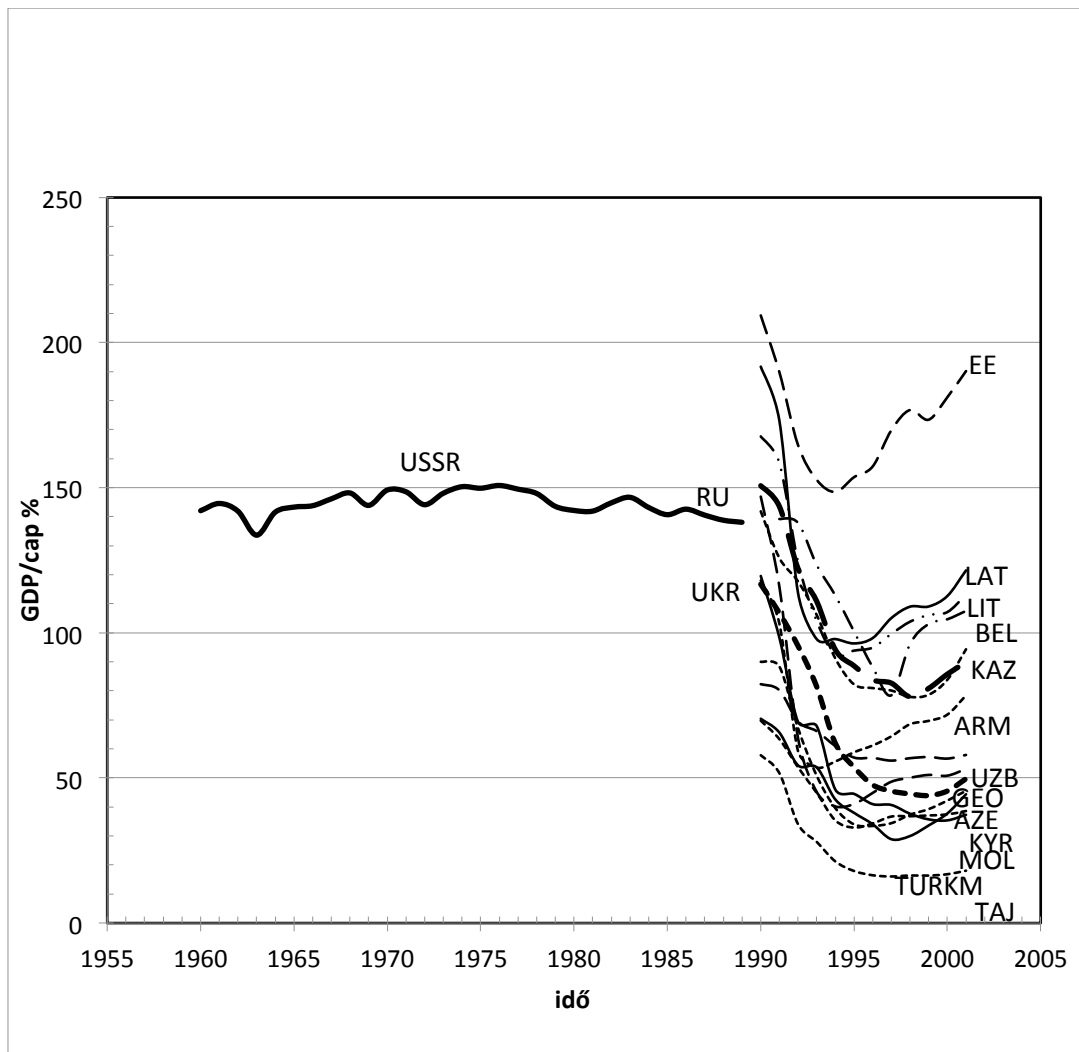
1. ábra A külföldön született lakosság százalékos aránya a világban: súlyozott és súlyozatlan átlag, 1960-2005. A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján

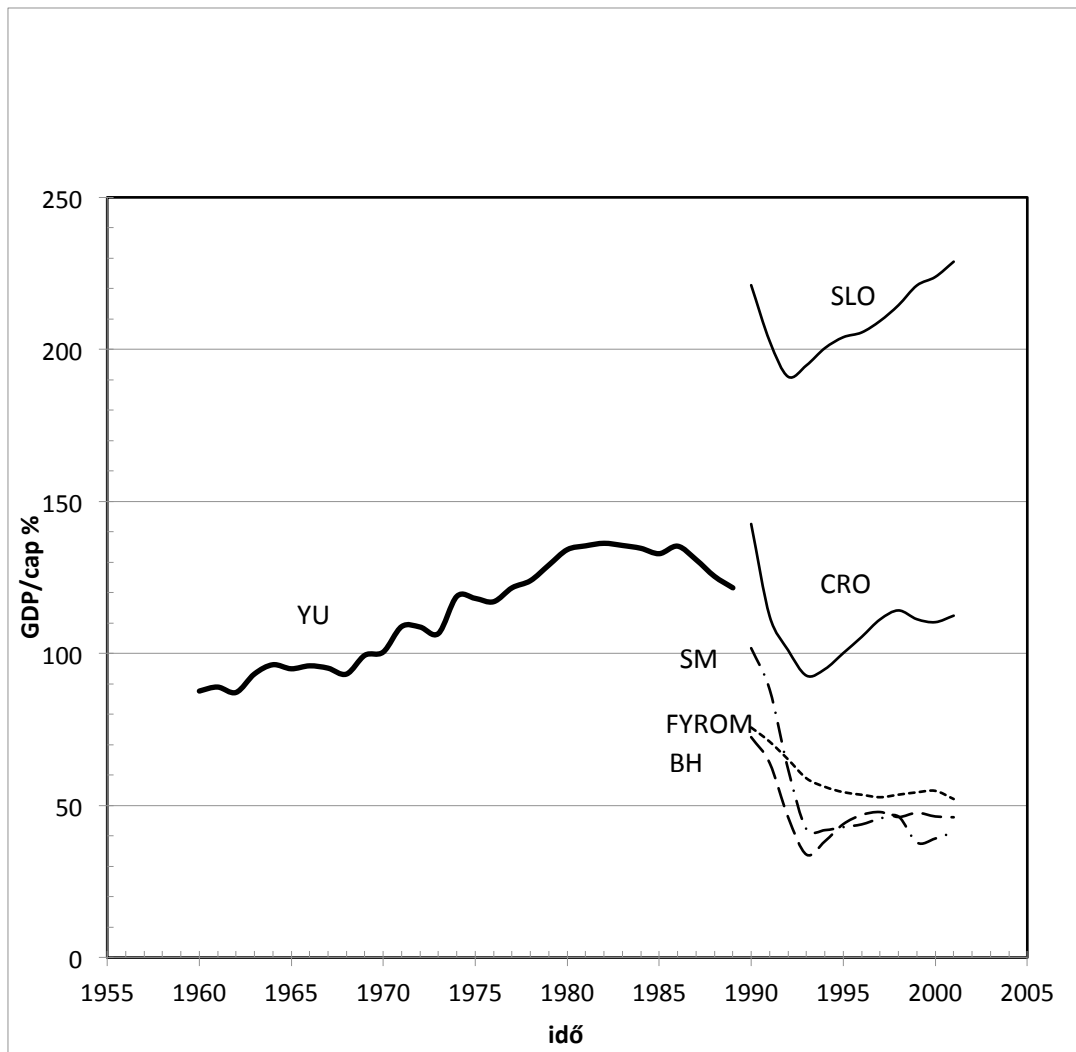
2. ábra A külföldön született lakosság százalékos aránya: a világ, az Európai Unió és az USA (súlyozatlan átlagok), 1960-2005. A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján

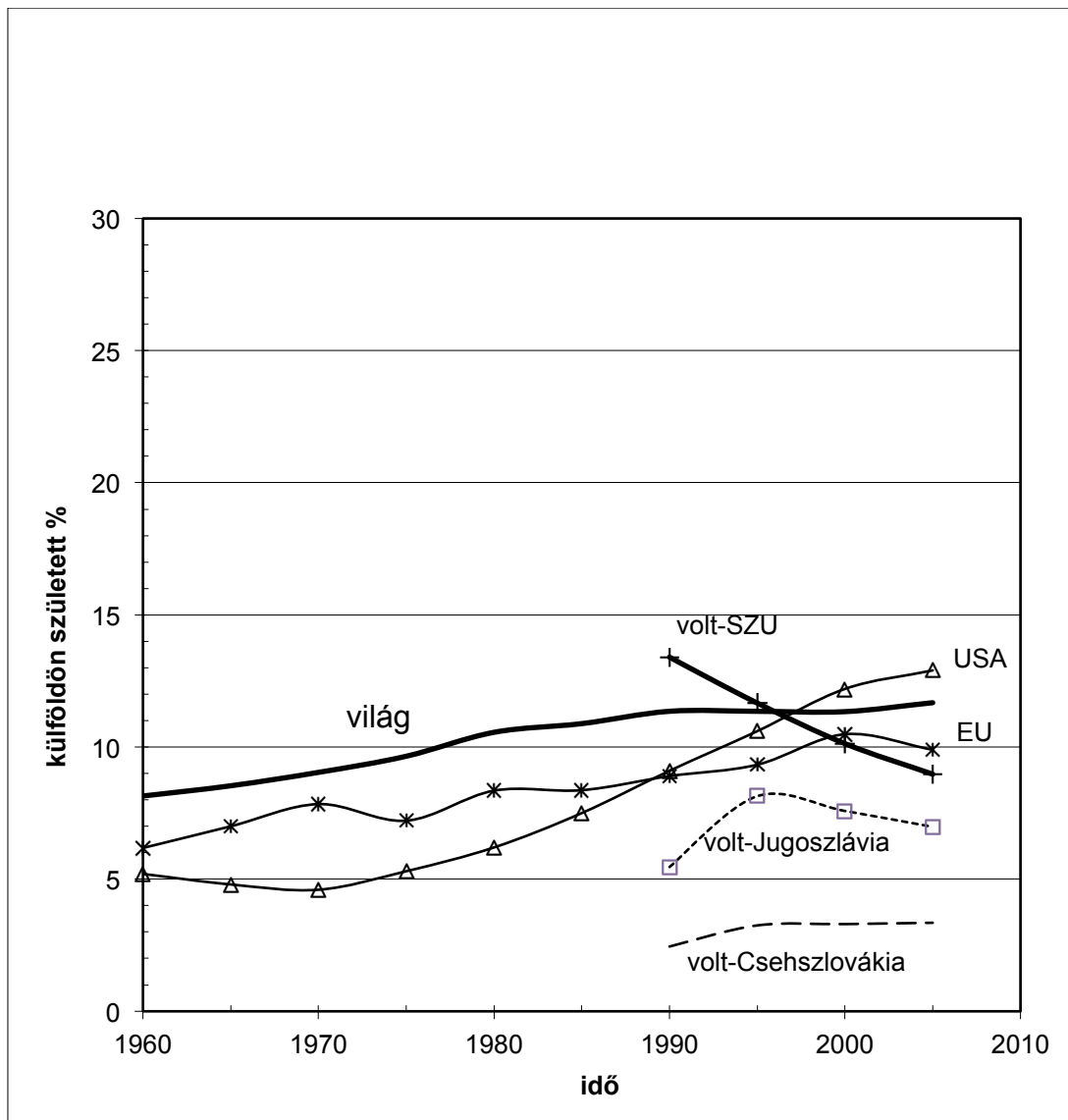
3. ábra Gazdasági teljesítmény az összeomlás előtt és után, Kelet-(Közép-)Európa volt-államszocialista gazdaságai. Az egy főre jutó GDP a mindenkori világtól százalékában. A szerző számításai Maddison 2001 és 2003 adatai alapján.

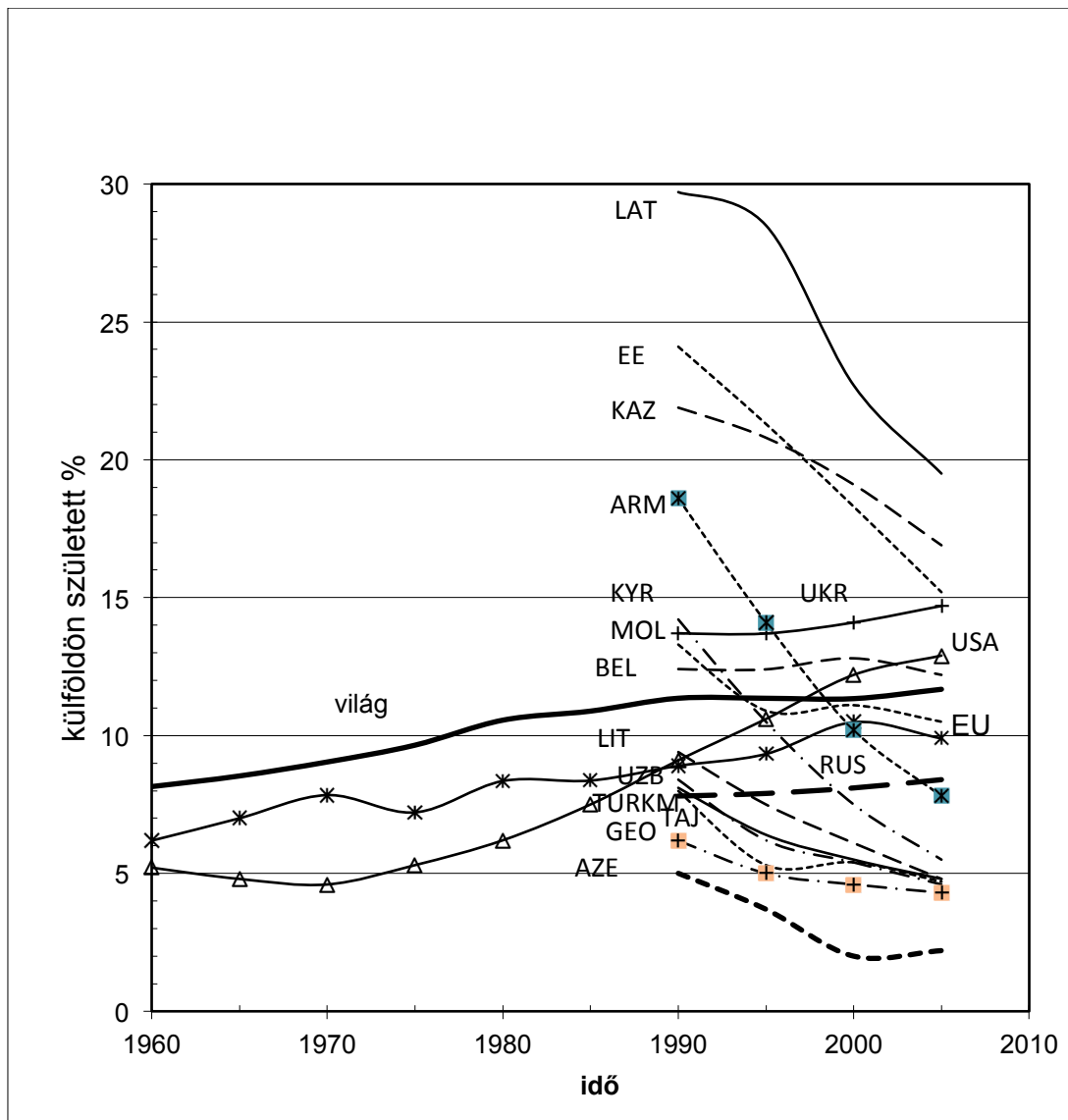
4. ábra Gazdasági teljesítmény az összeomlás előtt és után, az egykori Szovjetunió és utódállamai. Az egy főre jutó GDP a mindenkori világtátlag százalékában. A szerző számításai Maddison 2001 és 2003 adatai alapján.

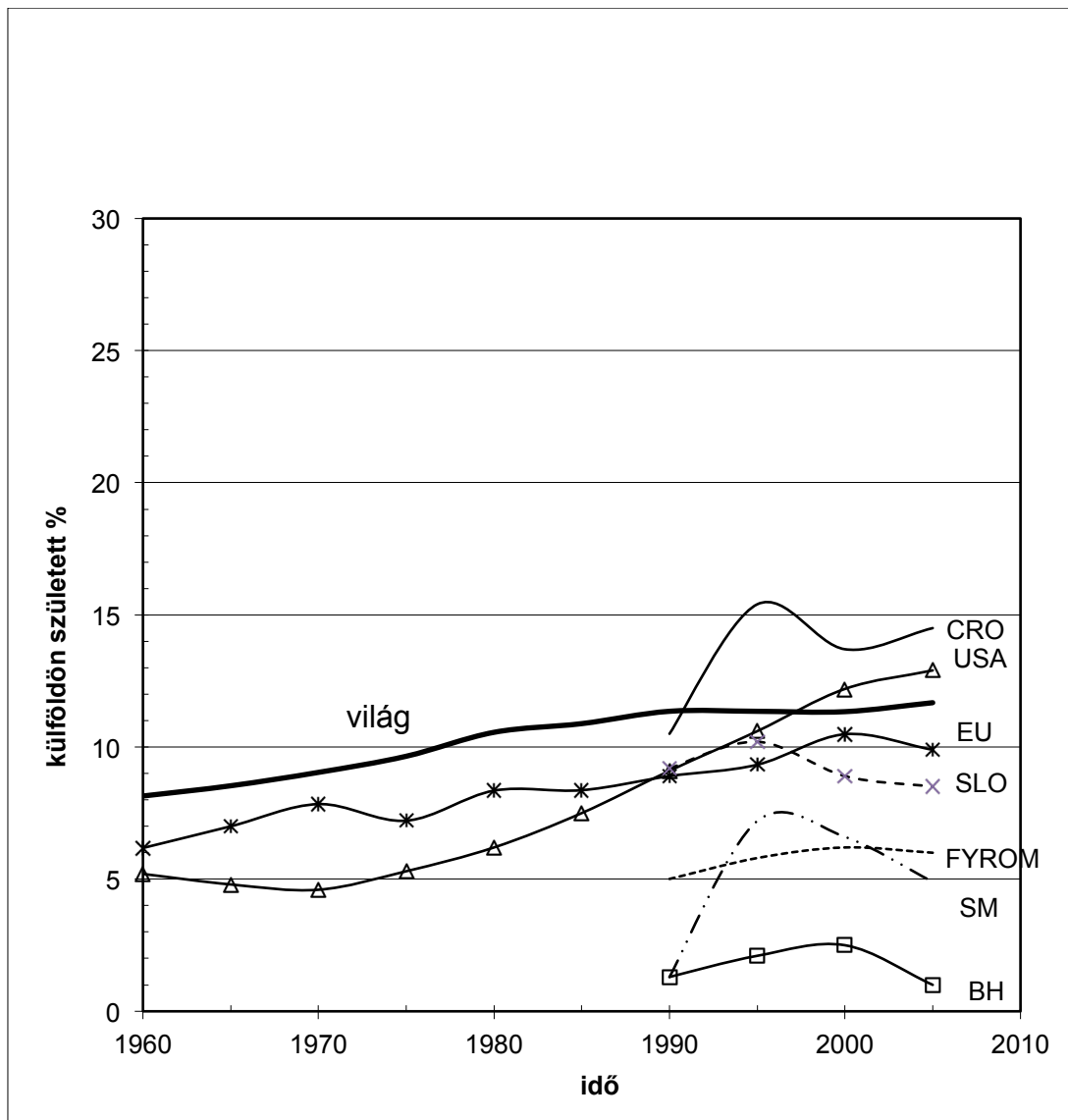
5. ábra Gazdasági teljesítmény az összeomlás előtt és után, az egykori Jugoszlávia és utódállamai. Az egy főre jutó GDP a mindenkori világtalag százalékában. A szerző számításai Maddison 2001 és 2003 adatai alapján.

6. ábra A külföldön született lakosság százalékos aránya: a világ, az EU és az USA, valamint volt-Jugoszlávia és volt-Csehszlovákia (súlyozatlan átlagok), 1960-2005. A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján

7. ábra A külföldön született lakosság százalékos aránya: a világ, az EU és az USA 1960-2005, valamint a volt-Szovjetunió utódállamai 1990-2005 (súlyozatlan átlagok). A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján

8. ábra A külföldön született lakosság százalékos aránya: a világ, az EU és az USA 1960-2005, valamint a hajdani Jugoszlávia utódállamai 1990-2005 (súlyozatlan átlagok). A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Albrecht, Ulrich. 2013. *Die Abwicklung der DDR: Die '2+4 Verhandlungen'—Ein Insiderbericht*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Aneesh, A. 2006. *Virtual Migration. Programming for Globalization*. Durham, NC: Duke University Press.
- Bandelj, Nina. 2009. „The Global Economy as Instituted Process: The Case of Central and Eastern Europe”, *American Sociological Review*, 74:128-149.
- Biao, Xiang. 2006. *Global „Body Shopping”: An Indian Labor System in the Information Technology Industry*. Princeton University Press.
- Böröcz, József. 2009. *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. London and New York: Routledge. Magyarul előkészület alatt: *Az Európai Unió és Globális Társadalmi Átalakulás: Kritikai Geopolitikai-Gazdasági Elemzés*, Budapest: Kalligram.
- Böröcz, József. 2012. „Notes on the Geopolitical Economy of Post-State-Socialism.” Chapter 5 (pp. 103-124) in Dorothy J. Solinger and Nina Bandelj (eds.). *Socialism Vanquished / Socialism Challenged (1989-2011)*, New York: Oxford University Press.
- Böröcz, József. 2014. „Határok, India és a globális középosztály.” *Pannonhalmi Szemle*, XXII, 1: 79-83.
- Böröcz, József. 2015. “Regimes of Remittance Dependency: Global Structures and the Trajectories of the Erstwhile Soviet ‘Bloc’.” *Demográfia. English Edition*. Forthcoming.
- Campbell, John L. 1992. „The Fiscal Crisis of the Post-Communist State.” *Telos*, 93: 89-110.

- Castles, Stephen és Mark J. Miller. 2009. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World, fourth edition*. New York: The Guilford Press.
- Das Gupta, Monisha. 2006. *Unruly Immigrants. Rights, Activism and Transnational South Asian Politics in the United States*. Durham, NC: Duke University Press.
- Euskirchen, Markus, Henrik Lebuhn és Gene Ray. 2007. „From Borderline to Borderland: The Changing Border Regime, Transnational Labor and Migration Struggles in Europe”, *Cambio del Siglo*, Universidad Autónoma Metropolitana (UAM-X), México D.F. május 22-24-i Nemzetközi Szemináriumon tartott előadás.
- Fox, Jon.E. 2007. „From National Inclusion to Economic Exclusion: Ethnic Hungarian Labor Migration to Hungary”, *Nations and Nationalities*, 13, 1:77-96.
- Fuller, C.J. és Haripriya Narasimhan. 2007. „Information Technology Professionals and the New-Rich Middle Class in Chennai (Madras).” *Modern Asian Studies*, 41, 1: 121-150.
- Illés, Sándor és Melegh Attila. 2009. „Hungary in the Schengen System: Bastion or Gateway? Quantitative and Qualitative Analysis of the Schengen-Based Visa System and Visa Issuance Practice in Hungary”. Magyar Európa Társaság.
Elérhető:
http://www.europatarzasag.hu/20070811tol_fajlok_itt/2009juni/Vizum_interne_t_a5.pdf. 2009 szeptember 8.
- Kalleberg, Arne. 2009. *“Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition”*. 2008 Az Amerikai Szociológiai Társaság elnöki beszéde. *American Sociological Review* 74, 1 (February):1-22.
- Laruelle, Marlene. 2007. „Central Asian Labor Migrants in Russia: The ‘Diasporization’ of the Central Asian States?” *China and Eurasia Forum Quarterly*, 5, 3: 101-119.

- Laruelle, Marlene. 2010. „The Ideological Shift on the Russian Radical Right: From Demonizing the West to Fear of Migrants.” *Problems of Post-Communism*, 6: 19-31.
- Maddison, Angus. 2001. *The World Economy: A Millennial Perspective*, Párizs, OECD
- Maddison, Angus. 2003. *The World Economy: Historical Statistics*, Párizs, OECD.
- Markovits, Inga. 1993. *Die Abwicklung: ein Tagebuch zum Ende der DDR-Justiz*. München: C. J. Beck.
- Mckeown, Adam. 2004. „Global Migration, 1846-1940.” *Journal of World History*, 15 (June):155-189.
- Nyíri, Pál. 2003. „Xenophobia in Hungary: A Regional Comparison, Systemic Sources and Possible Solutions”. CEU Center for Policy Studies, Working Paper Series 2003, http://pdc.ceu.hu/archive/00002079/01/eve_xenophobia_polpap.pdf, 2009. szeptember 8.
- Sahadeo, Jeff. 2008. „*Druzhiba Narodov* or Second-Class Citizenship? Soviet Asian Migrants in a Post-Colonial World.” *Central Asian Survey*, 26, 4: 559-579.
- Salt, John. 2005. „Current Trends in International Migration in Europe” *Council of Europe/Conseil de l’Europe*, CDMG January 2.
- Sevortian, Anna. 2009. „Xenophobia in Post-Soviet Russia.” *The Equal Rights Review*, 3: 19-27.
- Straubhaar, Thomas. 2001. „*East-West Migration: Will It Be a Problem?*”, *INTERECONOMICS* (July-August):167-170.
- Szalai Erzsébet. 2006. *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet . . .* Budapest: Új Mandátum.
- United Nations Population Division. 2009. *World Migrant Stock. The 2005 Revision*. Népszéki adatbázis. <http://esa.un.org/migration/index.asp?panel=1>. 2009. augusztus 10.

¹ E szöveg először egy, a belgiumi Gent Universiteit-en tartott nemzetközi konferencia megnyitó előadásaként hangzott el. Angol eredetije nyomtatásban a Mary C. Rowlinson, Wim Vandekerckhove, Ronald M. S. Commers and Tim R. Johnston által szerkesztett, a Lexington Books kiadónál *Labor and Global Justice. Essays on the Ethics of Labor Practices under Globalization* című kötet 5. fejezeteként (pp. 85-99) jelent meg 2014-ben. Az átdolgozott magyar változatot Nagy Heni nyersfordítása alapján Böröcz József készítette. A szerző köszönetet mond Mahua Sarkarnak és Melegh Attilának a tanulmány korábbi változataihoz fűzött kritikái észrevételeikért.

² Egyetemi tanár, Department of Sociology, Rutgers, the State University of New Jersey. A 2009-10-es tanévben — mikor e tanulmány első változata íródott — a szerző a Jawaharlal Nehru Institute of Advanced Study-ban, Új Delhiben volt ösztöndíjas.
<http://borocz.net>

³ United Nations Population Division (UNPD), *World Migrant Stock. The 2005 Revision. Population database*, <http://esa.un.org/migration/index.asp?panel=1>, 2009. augusztus 10-i állapot.

⁴ A lakosság külföldön született részének aránya a teljes népességben nem tökéletesen fedti a munkaerő-migráció fogalmát, és szinte biztos, hogy szisztematikusan alábecsli a munkaerő vándorlásának mértékét, széles körű elérhetősége miatt azonban mégis e változót használom.

⁵ "International Migrants as Proportion of the Population." *World Migrant Stock...*

⁶ Tekintve, hogy az országos népszámlálások – amelyeken az ENSZ adatai alapulnak – notóriusan alábecslik a külföldi születésűek számát, s figyelembe véve, hogy a nem-állampolgár munkaerő piaci részvételének aránya rendre jóval magasabb, mint a külföldi születésűek aránya, ezek az adatok óvatos, alacsony becsléseknek tekinthetők.

⁷ Castles and Miller, *The Age of Migration...* p. 44. Annak leírására, hogy a különféle nem-mainstream társadalmi mozgalmak miként állítanak hathatós kihívást, még az állampolgárság megszerzése után is a hátrányos megkülönböztetések legmakacsabb formáinak, ld Das Gupta, *Unruly Immigrants...*

⁸ Ld. Pl. Fuller és Narasimhan, „Information Technology Professionals...”, Aneesh, *Virtual Migration...*, Biao, *Global „Body Shopping”...*, illetve Böröcz, „Határok...”

⁹ Az idézett UNPD adatok szórása az aritmetikus átlag 1,4-szerese és 1,6-szorosa körül mozog az adatokban foglalt, negyvenöt éves időszakban, s tendenciája lefelé mutat. A számítások a *World Migrant Stock* adatbázis külföldi születésűekre (“Foreign Born”) vonatkozó becslései alapján készültek.

¹⁰ Föl-föltűnik egy olyan, neo-malthusiánus érvelés is, hogy e társadalmak megközelítették, vagy talán el is érték a külföldi munkaerő felszívására való képességük végső határát.

¹¹ 2005-re – ami a *World Migrant Stock* adatbázisban közölt becslések legutolsó megfigyelési időpontja – az Egyesült Államok lakosságának 12,9 százaléka volt külföldi születésű; ez az adott évben 1,2 százalékkal magasabb a világtátlagnál.

¹² Az EU 2000-ben került legközelebb a világtátlaghoz: ekkor a külföldi születésűek a lakosság 10,5 százalékát tették ki, ami mintegy 0,8 százalékkal alacsonyabb a világtátlagnál.

¹³ Ld: Maddison, i.m., továbbá Böröcz, *The European Union...*, 3. fejezet: „Geopolitics of property relations: state socialism under global capitalism,” pp. 110-194.

---

¹⁴ A poszt-államszocialista államok világgazdasági pályáivének részletesebb elemzéséhez ld. Böröcz, *The European Union and Global Social Change*. . . (különösen a „Geopolitics of Property Relations” című fejezet), „Notes. . .”.

¹⁵ Az angol nyelvű szakirodalom a *precariousness* vagy *precarity* kifejezéssel illeti a munkaerő világának efféle bizonytalanabbá, kiszámíthatatlanabbá tételét. Bővebben ld. pl. Kalleberg, „Precarious Work . . .”.

¹⁶ „Az 1991-es luxemburgi találkozón az Európa Tanács migrációért felelős miniszterei új és nagyrészt feltérképezetlen helyzettel kerültek szembe. Hirtelen úgy tűnt, hogy tömeges méretű migráció várható kelet felől Nyugat-Európa lótuszmezejére” Salt, „Current Trends . . .”, 3.

¹⁷ A poszt-államszocialista államok gazdasági pályagörbéjének részletesebb elemzéséhez ld. Böröcz, „Notes. . .”

¹⁸ Munkavállalási alapjog a mai napig nem illeti meg az EU-tagállamok polgárait az USA-ban.

¹⁹ Hogy az évente bevándorlókat a világ minden sarkából, milliósámra importáló Egyesült Államok számára miért volna automatikusan „gond” a volt-államszocialista munkaerő megjelenése, messze vezet. Ennek kibontására e tanulmányban nincs mód.

²⁰ Az informális szociális háló fontosságának burkolt bizonyítéka, hogy a Németországban jelenlévő munkaerőmigráns-csoportok között például a hajdani Jugoszlávia állampolgárai – vagyis az egyetlen államé, amely már a szocializmus ideje alatt megengedte a Nyugat-Európába történő nagymértékű munkaerőmigrációt - képviselik az egyik legnagyobb csoportot, Törökország állampolgárai után másodikként.

²¹ Ld. pl. http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-13-384_en.htm, 2013. július 19.

²² E tanulmány magyar változata 2015 októberének végén, azaz a magyar-szerb és magyar-horvát határok Magyarországi lezárása után, a menekült-átutazási válság Horvátországra és Szlovéniára terhelése után készült.

²³ Ld. pl. Laruelle, „The Ideological Shift. . .”, u.ő, „Central Asian Labor Migrants. . .”, Sevortian, „Xenophobia. . .”, illetve Sahadeo, „*Druzhiba Narodov* or Second-Class Citizenship. . .”.